

»Zbunjujući sugovornik«: postmoderne teorije društva

Vjeran Katunarić

Filozofski fakultet, Zagreb

Sažetak

Postmoderne teorije u sociologiji izbacile su (marksistički) koncept društvenih klasa i (funkcionalistički) pojam društvene strukture–sistema, a u zamjenu preuzele su pojmove aktera, kolektiviteta i kulture iz nekih nesocioloških ili predsocioloških teorija. Postmodernizam u sociologiji razvija se u dva smjera. U smjeru kulturnog relativizma koji načelo Razlike zastupa sa stajališta pragmatizma, dekonstrukcionizma i ahistorizma, što autor opisuje kao »babilonsku situaciju bez Descartesa«. Drugi smjer nosi teorija racionalnog izbora koja, nasuprot prvom, teži izgradnji unitarne teorije, unoseći elemente predsociološkog (utilitarizam) i nesociološkog mišljenja (neoklasični ekonomski model društvenog aktera). Autor kritički razmatra njihove doprinose s obzirom na održivost »znanstvenog programa sociologije« (Boudon; Mouzelis). Posebno raspravlja o nedostacima i prednostima teorije racionalnog izbora u interpretaciji Jamesa Colemana, čiji je pojam »korporativnog aktera« više normativnopravni nego sociološki. Autor iznosi zaključak da oba teorijska pravca ne opisuju nikakvo »post–društvo«, kako ga je najavio Daniel Bell, već u sociologiju prenose jezične aliteracije karakteristične za diskurs interkulturalizma i neoliberalizma. I u sociologiji postmoderni pokušaj predstavlja prije »zbunjujuću« jezičnu igru (Canetti), nego (novu) teoriju (nove) strukture društva.

Ključne riječi: sociologija – postmoderne teorije, sociologija – znanstveni program, teorija racionalnog izbora, relativizam

UVOD

U jednom je eseju Elias Canetti, po uzoru na Teofrasta, opisao pedeset suvremenih ljudskih karaktera, među njima i »zbunjujućeg sugovornika«. Taj »uvijek bira ljude koji ne shvaćaju o čemu govori«, a kada shvate on se povlači. On je načelnik kaosa pa zazire od sređivanja i razumijevanja stvari (Canetti, 1987:33–34).

Lik »zbunjujućeg sugovornika« karakterizira neke težnje postmodernističkih interpretacija društva stoga što one olako odbacuju stare teorije a izražavaju nešto što potiče potrebu za novom teorijom. Poput postmodernističkih umjetnina, ti interpretativni pokušaji unose nove izraze, ili barem nove termine, u klasične i moderne sadržaje. Ali teško je razabrati njihov doprinos. Namjera im je jasna, pa i opravdana, budući da postoji potreba za novim interpretacijama društvenih promjena, osobito ovog razdoblja u kojem su srušeni istočnoevropski režimi. Međutim, ukupan dojam je zbunjujući, budući da bi nova teorija trebala revidirati cjelokupno naslijeđe sociološke misli o društvu zbog (eventualne) činjenice da je društvo izgrađeno na temeljima koji dosad nisu bili uočeni ili se kreće u smjerovima koje »stare« teorije nisu predviđele.

Pitanja koje postmoderna misao otvara presudna su. Je li ona spremna na njih odgovoriti? Mogu li se bolje, iz osnove, objasniti društveni fenomeni, a posebno: jesu li u suvremenim društvima doista nastupile takve promjene koje traže posve novu optiku?¹

Takve dileme u valovima oplakuju postmodernu, kao intelektualni paradoks našeg vremena. Dovodeći u pitanje vjerodostojnost velikih teorija, postmoderni iskaz teško dolazi do teorijske razine, vlastitog identiteta, potrebne općenitosti; ili pak tu općenitost uspostavlja na redukcionistički način, što se — barem donedavno — smatralo da pripada predmodernoj fazi društvene znanosti i same sociologije. Zapravo, što se tiče sociološke teorije, postmodernizam — pod tim, doslovce, valja razumjeti sve teorijske napore s oznakama »postfunkcionalizma« i »postmarksizma« — unosi dvije problematične težnje.

Jedna težnja jest opovrgnuti generalizirajuće sudove o društvu, uključujući teleološke sudove o društvenim promjenama. Druga težnja je obratna, generalizirajuća i teleologizirajuća u jednom posebnom smislu, koja osnovu za obuhvatnu teoriju društva nalazi izvan sociologije, i to u ekonomskim modelima ljudskog djelovanja. U nastavku ćemo opisati obje tendencije, naznačiti njihov uži, akademski, i širi, društveni, kontekst te ocijeniti njihovu vrijednost u odnosu na klasične i moderne sociološke teorije društva.

PLURALIZAM I RELATIVIZAM – STANJE A NE TEORIJA

Sociološki postmodernizam pomiče teorijsko težište u trostrukom smislu:

Prvo, determinističkom, u smjeru poststrukturalizma: društvene činjenice su rezultati interakcije i komunikacije; one u prvom redu nastaju iz jezične (kulturne) razmjene i ekonomske razmjene (tržište).² Krupni proizvodni i vlasnički odnosi, klasna grupiranja (težište marksizma), odnosno normativni okviri, tj. moralna i pravna inte-

1 Prvi put smo postmodernizam u sociologiji izložili kao specifičnu strukturalnu teoriju fragmentiranja društva. Ona kombinira uvide Durkheima, Marxa i Webera o *posljedicama slabljenja društvene solidarnosti*. Takav smo pristup primijenili u proučavanju triju društava (SAD te bivši Sovjetski Savez i Jugoslavija). Kao metateorijsku okosnicu uzeli smo (nedovršenu) koncepciju *postvarenja* mladog Marxa. Zato smo i zadržali ambivalentan sud o smislu postmoderne teorije društva, budući da ona, po našem mišljenju, prije iskazuje paradoksalnost modernog društva (»prividno kretanje«, parabolčnost), kao i tendencije k novom totalitarizmu, »početak agonije ljudskog društva« (usp. Katunarić, 1988:173-6).

2 Elementi postmoderne teorije u sociologiji gotovo su u potpunosti zastupljeni u djelu Petera Blaua (1976). Njih smo najjednostavnije saželi u sljedećem: »za sva vremena koja ni po čemu ne možemo smatrati revolucionarnima, gdje se ništa bitno novo ne događa ili gdje nema izgleda da dode do obrtanja odnosa između nadređenih i podređenih — socijalna interakcija ima u svojoj biti karakter *razmjene*« (Katunarić, 1988:41). Osim toga, po mišljenju današnjih komentatora (Smelser, 1994; Elster, 1991; Coleman, 1990), u Blauovoj teoriji razmjene sadržani su glavni elementi teorije racionalnog izbora. Blau drži da većina položaja u grupi i društvu može postati »potrošnim kapitalom«, tj. predmetom pregovaranja i trgovine.

Najzad, sam pravac simboličkog interakcionizma, kao glavni oblik mikrosociologije, osobito u novijim radovima, počiva na pretpostavci o društvenom ponašanju kao *simboličkoj razmjeni*, pri čemu akteri »dogovaraju« značenja u međusobnoj komunikaciji (vidi sumarno u: Haralambos, 1989).

Međutim, za razliku od postmodernizma osamdesetih i devedesetih, ovaj »rani« postmodernizam još uvijek je čvrsto vezan za tipično sociološku sliku društva. Tadašnji teoretičari (materijalne i simboličke) razmjene svoju analizu izvode ili referiraju s obzirom na *strukturu društvene stratifikacije*, kao okvir u kojem se razmjena odvija. Danas kao da stratifikacija više nije važna, čime i nestaje glavni sociološki referentni okvir.

gracija društva (težište funkcionalizma) – dakle, »teške strukture« – izvedene su iz komunikacijskih i tržišnih odnosa, tj. načina na koji pojedinci vide društveni svijet i dekodiraju njegova značenja u skladu s vlastitim interesima, odnosno svjetonazorima. To je vizija društva koju možemo označiti kao »neomerkantilističku« u jednom širem smislu riječi. Društvo se smatra sustavom razmjene dobara i ekonomijom značenja, tj. kulturnim sustavom koji razmjenjuje, raspodjeljuje i prima poruke. Društveni akteri primarno su zainteresirani da kupuju i prodaju, odnosno razumiju namjere drugih, izravno ili putem medija. Tek potom oni kreiraju svoje uloge, zauzimaju položaje i oblikuju identitet.

Drugi pomak jest epistemološki. Sociološko objašnjenje društvenih činjenica nije dovoljno da bi se razumjeli i objasnili, a još manje predvidjeli i propisali (adekvatniji) oblici razmjene u društvu. Potrebno je, u najmanju ruku, poznavati jezik i njegove komunikacijske tvorbe te ekonomske, utilitarne parametre individualnog i društvenog ponašanja, kako bi se, eventualno, mogli izraditi odgovarajući normativni obrasci ponašanja.

I treći (inače najparadoksalniji) pomak već narušava mogućnost konvencionalnog sporazumijevanja u sociologiji. Umnožavanje teorijskih gledišta nije povećalo diskutabilnost, polemičnost ili dijalog među različitim autorima. Naprotiv, takva komunikacija znatno opada. Kao što ističe Smelser, sada je svaki sociološki pravac ušao u »svoju luku« i živi u »miroljubivom pluralizmu« (Smelser, 1994:12).³

U jednom članku s kraja osamdesetih Galtung (1989) je – optimistično i u stilu neomerkantilističkog poimanja, gdje se sve ideje razmjenjuju na jednakoj osnovi – nagovijestio kraj velikih teorija i nadolazak teorija »kulturalnog opsega«. To više nisu »teorije srednjeg opsega«, kako ih je vidio Merton (1967), nego doslovce »kineske«, »indijske«, »američke«, »germanske«... Po Galtungu, a za razliku od Mertona, iz empirijskih istraživanja ne može nastati obuhvatnija i koherentna teorija društva, već samo iz spekulativnog uma. Dobra teorija može biti samo, kako kaže, »meditativni« a ne »medijski« (tehnički) proizvod. Samo što se taj um više ne može prostrijeti po opsegu njemačkog klasičnog idealizma. Spekulativna arhitektura mišljenja definitivno pripada kanonu teutonskog duha, što ga obilježava aksiomatičnost, deduktivnost i zatvorenost za empiriju. Na suprotnom polu stoji, pak, američki uzor empiricističkog znanja – induktivnog, narativnog i nesklonog uopćavanju. Međutim, poručuje Galtung, u razmaku između njemačkog i američkog pola znanja izrastaju prijelazne nijanse – od »latinskih« do »hinduskih«.

Galtungova smislenost i žargon interkulturalistički su i relativistički. U takvima vidi bogatstvo svijeta i raskoš njegove refleksije. Univerzalna i jedinstvena znanost nije moguća, jer je teorija uvijek i politika. U konačnici, teorija opisuje i normira nečije, kulturom i voljom omeđeno, poimanje zbilje. Teorija je, kao i politika, govor odluke, kojim se određuje doseg znanja i implicira područje mogućeg djelovanja, akcije. To je, uostalom, osobina svih značajnih teorija, od marksizma do liberalizma ili, kako potonje naziva Galtung, »smitizma«. On sam označuje takvo svoje poimanje teorije kao prag-

³ Naš osobni dojam, koji proizlazi iz sudjelovanja na međunarodnim sociološkim i srodnim skupovima, uklapa se u Smelserovu konstataciju. Već je rijetka pojava da pripadnici različitih teorijskih orijentacija ili škola međusobno raspravljaju. Najčešće su to, u osnovi, »skupovi istomišljenika«. Funkcionalisti, marksisti, situacionisti itd. radije se sastaju i raspravljaju međusobno, kao u jednostranačkom parlamentu.

matičko, ali i jedino moguće. To znači: misli na svoj način i ne budi opsjednut krajnjim dosezima mišljenja, tj. najopćenitijim i ukupnim posljedicama. Njih, zapravo, i nema. Svijet je suviše heterogen i dinamičan. Ne samo da ono što vrijedi na jednom kraju svijeta ne vrijedi na drugom nego ni ono što je vrijedilo jučer ne važi danas, niti će vrijediti sutra. Konačna cjelina je privid. Sveopća teorija je nemoguća. Nije nam potreban epistemološki imperijalizam i kolonijalizam. »Ako možemo učiti strane jezike i prevoditi jedan na drugi, tako možemo i s metajezicima društvenih znanosti i s intelektualnim stilovima« (Galtung, 1989:111).

Sa strogog stajališta klasične i moderne teorije društva, Galtungov pleoaje zvuči sablažnjivo. Tamo gdje teoretičar u relativizmu vidi kaos, Galtung vidi obećavajuće izvore novog znanja, čak jednu »ekumensku divotu« (Galtung, 1989:111).

Valja priznati da njegovo stajalište nije lako ni prihvatiti ni pobijati; ono je i privlačno i odbijajuće. U isti mah izgleda kao hermenutičko poigravanje i kao izdanak duha nekog novog srednjeg vijeka, *cuius regio eius religio*.

Ipak, nema sumnje da je to dosad, što se društvenih znanosti tiče, najbolja obrana jednog stanja a ne neke određene teorije društva, ni posebne ni opće. Analogna je Lyotardovoj obrani postmoderne kao babilonskog panoptikuma znanja (Lyotard, 1988). To je i najveći nedostatak samog pristupa, sudeći barem po posljedicama koje ostavlja za opstanak bilo koje teorije društva, na što upozoravaju autori o kojima će u nastavku biti riječ.

Zasićenost velikim teorijama i težnja za oslobađanjem od njihovih stega općenito je razumljiva intelektualna potreba. Međutim, sloboda i otpor prema autoritetu i centraliziranom sustavu spadaju u preduvjete, a ne u istinosni sadržaj znanosti. To je politički *input* a ne duhovni *output* znanosti. Kao što je za znanost štetno ustrajavanje na samo jednoj epistemološkoj orijentaciji – kakva je vladajuća pozitivistička, sa svojim imperativnom empirijske verifikacije teorije – tako je štetno suprotno inzistiranje na trgovinskom relativiziranju, »anything goes« – makar u ime kulturne heterogenosti i povijesne dinamičnosti, tih zahtjeva čiji je ambivalentni potencijal dobro iskorišten i u retorici suvremenog interkulturalizma i u retorici novih nacija–država devedesetih.

Kao odraz tog političkog duha, misao prebrzo izlazi iz strogog reda i zapada u fatalnu privlačnost rasula, umjesto da dalje pleše po tankoj žici ravnoteže između nužnog i slobodnog. To je tkanje duha, tegobno ali plodonosno, koji karakterizira i istinosnu spoznaju i praktično dobro uređen život i zajednicu. Doduše, Galtung i postmodernisti mogu opravdano uzvratiti da su pluralne znanstvene zajednice sastavljene kvalificirano, da ne može svatko postati znanstvenikom i donositi meritorne sudove o stvarnosti. Ali obris znanja što proizlazi iz merkantiliziranog i relativizirajućeg razumijevanja stvari nije jasan ni izvjestan. Ako nema pouzdanog suda o općoj strukturi i dinamici društva, pitanje je li takav sud moguć i o pojedinom društvu. Može li se, naprimjer, ustvrditi išta što bi danas vrijedilo za čitavu Hrvatsku, a ne samo za neki njezin dio – i za koji to dio? Tu izranja i osnovni problem, *pars pro toto*, stara i konstantna neobuhvatnost znanja, što se proteže od srednjovjekovne rasprave između nominalizma i realizma ili logike Port Royala, a danas ga u postmodernom govoru prepoznajemo umotanog u pragmatizirajuću i estetizirajuću kakofoniju.

BIJEG U BABILON: »RAZLIKUJEM SE, DAKLE JESAM«?

Nepodnošljivost prezrelih, maniristički razraslih sistemskih teorija funkcionalizma (npr. Luhmannova neheurističnost nakon **Društvenih sustava**; Luhmann, 1985) i strukturalističkog marksizma (čiji »kasnobarokni«, sistemskoteorijski vrhunac najbolje reprezentira Poulantzasova **Država, vlast i socijalizam**; Poulantzas, 1981) — jedan je od najjačih intelektualnih ugođaja sociologije osamdesetih i devedesetih godina. Stoga je bilo opravdano napustiti i klasnu analizu i sistemsku teoriju u situaciji kada obje više nisu mogle odgovoriti svojim temeljnim zadacima: objasniti neaktivnost i nezainteresiranost radnika i drugih donjih slojeva društva za radikalne društvene promjene, odnosno očit neuspjeh većine nezapadnih društava da se preobrazu i integriraju po uzoru na zapadna. Takva je reakcija odbacivanja neupitna. Međutim, odatle prijeti *non sequitur*. Iz negativnog ne mora slijediti pozitivno, što je notorni teret koji u sebi nosi oponirajuće mišljenje.

Na taj problem upozoravaju neki suvremeni komentatori (Boudon, 1993; Mouzelis, 1993), nezadovoljni činjenicom što se sociolozi nadmeću jezikom Razlike, što traže novu refleksiju pod svaku cijenu, jer društvo se doista nije tako promijenilo da bi zdrž (tradicionalne) sociološke refleksije trebalo odbaciti. Njihove primjedbe glase:

Prvo, nacrt klasične sociologije je višeslojan. Durkheim i Marx, a donekle i Weber (iako ponajmanje, zbog svoje nesklonosti univerzalističkom uopćavanju), podastrijeli su najmanje dvije razine teorije društva. Prva razina jest aksiomska i filozofijsko-povijesna, po svojoj naravi nepodatna za osporavanje, posebno za empirijsko provjeravanje. Druga razina je manje općenita, empirijski je dohvatljiva te predstavlja pravi nacrt za znanstveni program sociologije, kao put »rješavanja zagonetki«. Na primjer: Durkheimova zagonetka samoubojstava (zašto se povećavaju u doba privrednog uspona a ne u doba privredne recesije?), Weberova zagonetka o visokom, za zapadnu sferu neuobičajenom, postotku religioznosti u SAD-u, i Marxova zagonetka o siromašnima kao konzervativnoj snazi režima.

Drugo, (pro)empirijska razina sociološkog objašnjenja nikada ne može postići koherentnost prve razine, tj. opće teorije kao teorije uzročnosti. Razlog leži u naravi spoznajnog procesa koji, kako je to slikovito objasnio Durkheim u posljednjoj fazi svoga djela, **Elementarnim oblicima religijskog života**, nalikuje vjersko–magijskoj težnji prema dohvatanju biti stvarnosti, što je racionalno najpotpunije izložio Platon (Durkheim, 1982:391–7). Uzroci društvenog fenomena jesu naši misaoni modeli izgrađeni radi objašnjenja empirijski dostupne stvarnosti. Stoga nije u konstituciji sociologije odbaciti opću teoriju kao suvišnu, empirijski neadekvatnu. Empiricisti mogu samo »razmjenjivati podatke«. Zadatak je, pak, teorije da postavlja zanimljiva pitanja i da senzibilizira empirijsko istraživanje. Na koncu konca, u znanosti, barem u društvenohumanističkoj, bitno je voditi dijalog i raspravljati, a ne »začepiti usta« podacima kao tobože konačnoj instanciji ispravnosti. S rezultatima empirijskog istraživanja vraćamo se općoj teoriji oboružani s više samopouzdanja, da bismo nastavili spoznajnu aktivnost, kao neprekidni proces dijaloga s epohom, ovdje s povijesnim aksiomima sociologije.

Treće, greška je većine postmodernista obratna od pozitivističke, a po smislu i dometima slična. Oni uzimaju u obzir samo prvu razinu nacrtu sociologije i društvene znanosti uopće, onu aksiomatsku. Nju ili izravno pobijaju ili joj suprotstavljaju relativistička poimanja. Tim putem teorija gubi znanstveni okvir. Pokreću se filozofij-

ska pitanja i teorijske rasprave koje odvođe u polja lingvistike, semiotike i psihoanalize, u kojima se više ne nazire strukturalni, dinamički i uopće karakteristični sociološki kontekst analize. To je, po riječima Kelnera, »kraj socijalnog«, što tumači kao proizvod logike mrvljenja društva u režiji kasnog kapitalizma (Kelner, 1988). »Decentrirani«, »desubjektivirani« i »defundirani« – dodali bismo i **dehistorizirani**⁴ – akteri »babilonskog društva« postaju, napokon, bezlični. Mi više ne znamo tko su ti subjekti, tko to govori, dekodira, razmjenjuje dobra, usluge i informacije. Marksističke »klase« i funkcionalistički »sustavi« nestaju i ustupaju mjesto himeričnim akterima, nekim kabinetskim bićima, poput alkemijskih »homunkulusa«. Njih nalazimo podjednako među zastupnicima ekonomističke mikroanalize društvenih odnosa i u Habermasovoj teoriji komunikativnog djelovanja. U oba slučaja akteri su nezbiljski.

I četvrto, glavni smjer novog pobijanja opće teorije, antiholizam, smatrajući da mikroanaliza ima bitnu prednost pred makroanalizom i da omogućuje posve drukčiji uvid u društvenu stvarnost (Collins, 1981) – ono je što najviše zbunjuje. Mikroanaliza odvojena od makroanalize može odvesti u banalnost i proizvesti logičke teškoće. Na primjer, je li sastanak Roosevelta, Churchila i Staljina bio događaj koji spada u »mikro-interakciju« ili »makrointerakciju«? Očigledno, događaj je brojem sudionika mikrosociološki, dok je po posljedicama ne samo makrosociološki nego i metasociološki, povijesni. Kako, dakle, povratiti izgubljenu eksplanatornu ili interpretativnu vezu između mikro- i makrofenomena? Naravno, ponovnim smještanjem mikropredmeta u pripadajući širi okvir – globalni, nacionalni, stratifikacijski i razvojno-dinamički. Drugim riječima, valja vratiti sociologiji ono što je njezino.

Sve ove primjedbe ne znače da valja oštro, po starom pozitivističkom receptu, odvojiti sociologiju od drugih disciplina, već, u suradnji s drugim disciplinama, povratiti zagubljeni smisao za povezivanjem pojedinačnog, posebnog i općeg. To su tri razine »općenitosti« koje je opisao Althusser (1971), pokušavajući prevesti program (jedne) klasične teorije društva (Marxove) na epistemološki suvremeniji jezik analize i interpretacije društva. Pritom ne smijemo zanemariti ono što je – po našem sudu – osnovno, a to je da još uvijek živimo na temeljima društva kako su ih opisali klasici: moderno, kapitalističko, industrijsko društvo, koje se dalje širi po svom opsegu i silini svojih proturječja. To ne znači da klasične i moderne teorije društva nisu zrele za promjene. I promjene u društvu što ga je opisivala klasična teorija u sociologiji prešle su jednu zamislivu »crtu« koja dijeli društvo prošlog i ono do dvadesetih godina ovog stoljeća od današnjeg društva. To po kvantitetu i kvalitetu, za mnoge zemlje po njihovu identitetu (npr. nove nacije–države), više nisu ista društva. Ali, zamah takvih promjena treba pažljivije odmjeriti i teorijski dimenzionirati. Sama Razlika, kao načelo distanciranja ili odcjepljenja od prošlog, ne znači više od novog nesporazuma ili pukog inata. To je shvaćanje koje još suviše podsjeća na poimanje »homogenog, praznog

4 U svom nedavno u nas objavljenom radu, Stanford Lyman na suptilan način ukazuje na ahistoričnost u postmodernoj sociološkoj teoriji (Lyman, 1994). On suvremenu poplavu teritorijalnih zahtjeva što proizlaze iz nacionalnog i sličnih pitanja tumači kao paradoksalno, a u stvari povijesno otjelovljenje načela Razlike (distanciranja i zbližavanja ljudskih zajednica). Lyman kaže da je s etikom emancipacije ljudskog duha i djelovanja, kao postmodernim zahtjevom, načelno sve u redu. No kada se to prevede na jezik realne povijesti, tj. »teritorijalizacije«, onda, ironično zaključuje Lyman, pred sobom vidimo »Yeats-ovu neopisivo grubu zvijer kako gmiže prema Betlehemu« (Lyman, 1994:148). Drugim riječima, čim »rehistoriziramo« ili »resubjektiviramo« ono što je »nova epistemologija« (Lymanov izraz) desupstancijalizirala, postmodernistički govor postaje shvatljiv ali i napadno nemoćan da izađe na kraj s problemom o kojemu razglaba. Zato i smatramo da se radi o jezičnoj igri, metonimijskom zbunjivanju.

vremena« (Anderson, 1990), što obilježava imaginaciju društva, njegove prošlosti i budućnosti, od strane političkih i intelektualnih vođa nacionalnog pokreta. Njihov je zadatak odrediti tko smo »mi« u odnosu na »druge«. U toj priči ne nalazi se vizija novog društva, već zamagljena predodžba o postojećem društvu. Taj govor razlike zapravo slabo razlučuje (Nas od Drugih), a više zbunjuje. On imenuje zajednicu i ističe njezine simbole, potiče na akciju i podiže masovne strasti, ali iz njega ne izrasta svod koji bi nas spajao sa svijetom drugih. U Babilonu nema mjesta za Descartesa.

SMITH & WEBER INC.: TEORIJA RACIONALNOG IZBORA

Drugi smjer napuštanja sociološke teorije društva ima dalekosežniji program i unekoliko je razorniji za sociologiju. On je plod neokonzervativnog političkog i intelektualnog vala. Ipak, zahvaljujući pribranosti sociologa, u prvom redu Jamesa Colemana, ta opasnost je umanjena. On je nakon napornog druženja s jednom nesociološkom teorijom društvenog ponašanja, **teorijom racionalnog izbora**, pokazao da društvo nije samo agregat pojedinaca, da sociologija ne može biti *ancilla* ekonomije i da ekonomsko tumačenje društvenog ponašanja ljudi, iako je to danas najpopularniji redukcionizam, ima ograničen doseg.

Coleman je jedan od najzaslužnijih što je teorija racionalnog izbora danas, nakon dužeg razdoblja u kojem je njezin redukcionizam prijetio sociologiji, postala ono što i može biti u svijetu teorija, osobito u postmodernom – jedan od komplementarnih teorijskih vidika. A u tom, i samo tom, smislu nije ni moguće podcijeniti njezine doprinose sociološkom viđenju društvene zbilje, osobito suvremenih zapadnih društava.

Sama teorija racionalnog izbora izrađena je u ekonomskoj matematici još 1944. u pionirskom djelu Neumanna i Morgensterna **Teorija igara i ekonomsko ponašanje** (Nicholson, 1992). Ona je postala sastavnim dijelom neoklasične ekonomske teorije, kao jedna od varijanti teorije racionalnih očekivanja u vezi s privrednom stabilnosti (usp. Dolan, 1980). Njezina implicitna pretpostavka jest *homo economicus* – model pojedinca koji se racionalno ponaša tako što postupa prema vlastitim sebičnim interesima, a središnji interes jest maksimalno povećati dobit. Ta poznata i jednostavna formulacija teško se može prenijeti izvan posve ekonomske teorije i upotrijebiti u sociološkoj teoriji, iako su mnogi autori pokušali to učiniti i u neku ruku izjednačiti poimanje svrhovitog djelovanja kod Adama Smitha i Maxa Webera.

Prvi koji je to učinio i time označio početak neoliberalne revizije u teoriji društva, bio je Mancur Olson (1965). Njegova se koncepcija društva kao »općeg dobra« sadržajno podudara s politekonomskim pretpostavkama rane Reaganove administracije (kako to ilustrira Elster, 1986:118). Ta je administracija, poznato je, smatrala da valja maksimalno porezno rasteretiti privatni kapital, a državni proračun ograničiti na najnužniju mjeru (izuzimajući naoružanje). Pored toga, sve što ometa ekspanziju tržišta i interesa privatnog kapitala u osnovi se drži iracionalnim i štetnim. Drugim riječima, postoji samo taj jedan put za ostvarivanje općeg dobra, onog koje bi bilo u interesu svih ili maksimalnog broja pripadnika nekog društva.

Olson je takvo, utilitaristički jednostrano, viđenje društva formulirao kao parasociološki aksiom. Po njemu, društveno ili kolektivno redovito ometa individualnu inicijativu. A individua se u biti ponaša kao »slobodni strijelac«, »neplatiša« (*free rider*),

jer nastoji sa što manje troškova, tj. udjela u kolektivu, postići što vredniji cilj. I udruživat će se samo onda ili tamo gdje vidi mogućnost da u najmanju ruku sačuva ili pak poveća svoju dobit. Olson takvo gledanje historijski potkrepljuje činjenicom da nijedna država nije uspostavljena niti se održava dobrovoljnim prilozima građana, već prisilom (Olson, 1965:13). Država je ne samo nužno zlo nego i više od toga. Ona ima težnju da što više oduzima od privatnika. To je, inače, središnja i gotovo opsesivna točka neoliberalne ideologije i strategije.

Zanimljivo je i simptomatično, pak, da Olson svoje shvaćanje o čovjeku kao privatnom špekulantu izvodi iz Webera. Zapravo, on Weberovo (po našem sudu prilično »zakučasto«) tumačenje svrhovitoracionalnog djelovanja izjednačuje s mnogo poznatijim tumačenjem Adama Smitha, po kojem je društvo proizvod interakcije među ljudima kao sebičnim i samoljubivim stvorenjima (Smith 1982:118–119). Ipak, svaki školovani sociolog dobro zna da takvo jednostavno tumačenje–prevođenje Webera nije ispravno. Weber, prije svega, nigdje nije razmatrao i određivao »ljudsku narav«, tu omiljenu temu klasične (političke) ekonomije.

On je svrhovitoracionalno djelovanje opisao metodološki, idealtipski, bez ikakve namjere da **reducira** oblike stvarnog ponašanja ljudi u svakodnevnim situacijama, bilo na tržnici ili na poslu, na taj apstraktni tip djelovanja kao analitičku kategoriju. Idealni tip nam pomaže da bolje razumijemo zbiljskog društvenog čovjeka, a »apsolutna« svrhovita racionalnost jest, po Weberu, granični slučaj (Weber, 1922; 1976:18). Dodali bismo da takav »slučaj«, sam po sebi, prije spada u teologiju nego u sociologiju. Čovjek koji bi, prema Weberovu opisu svrhovitoracionalnog djelovanja, bio kadar kontrolirati (sve) posljedice svog djelovanja, naprosto ne postoji u stvarnosti nego u fikciji.

Osim toga, kako s pravom upozorava John Rex, Weberov **metodološki individualizam** ne smije se brkati s (teorijskim) **nominalizmom** (Rex, 1986:81). Weber, doduše, često opisuje grupno djelovanje ljudi kao agregate individualnih djelovanja. Njega najviše zanima zbog čega, iz kojih pobuda, ljudi ulaze u kolektivna djelovanja. Ali nigdje ne kaže da su ljudi kadri, prema uzoru opisanom u slučaju svrhovitoracionalnog djelovanja, u potpunosti kontrolirati posljedice ili učinke svog djelovanja. A upravo potonje proizlazi iz (ontološki diferenciranog) polja zajedničkog, društvenog djelovanja. Weber na jednom mjestu, uvodno objašnjavajući pojam **značenja** djelovanja u sociologiji, doista kaže za aktera »on ili oni« (Weber, 1976:4). Ali se nigdje nije upuštao u, vjerojatno jalovo, ontološko razumijevanje društvenog kao doslovce kolektivnog, zbrojivog. Umjesto toga, na nekoliko mjesta, kada opisuje birokratsku proceduru, aforistički govori o racionalnosti organizacije i iracionalnosti društva.

Ali, u smislu dosljedno provedenog metodološkog individualizma, to nije ništa drugo nego rezultat činjenice da su pravila zakonske, racionalne vlasti »apstraktna«, kao i »svako pravo«, i da prilikom njihove primjene u (društvenoj) stvarnosti može biti odstupanja i nepravilnosti, što ovisi o tome jesu li ona »priznata u porecima grupe« (usp. Weber, 1976:171). Obratno, u »predracionalnim« oblicima vlasti, tradicionalnoj i karizmatškoj, samo (civilno, na primjer gradsko) društvo moglo je biti racionalnije uređeno od same vlasti, tj. privrženo je apstraktnim i bezličnim pravilima djelovanja – rada, poslovanja i upravljanja (na primjer oblici neposredne demokracije u starim švicarskim kantonima, pa čak i u gerontokratskim i patrijarhalnim zajednicama starog vijeka; usp. Weber, 1976:232). Sveukupno, Weber nikad ne bi individualno djelovanje proglasio općenito »racionalnim«, nego svako djelovanje tumači, kako sam ističe, u »danom povijesnom trenutku« (Weber, 1976:5).

Naravno, Olsonova ishitrena kooptacija Webera u neoklasični program nema strogo metodološki ili teorijski cilj, već antisociološki i dobrano ideološki. To je naboj uperen protiv lijevih i desnih vizija zajednice, tj. klasnog i nacionalnog kolektivism. Jer, ekonomskom interesu u neoliberalnoj verziji podjednako smetaju oba kolektivism, kao oblici društvene solidarnosti. Usput rečeno, Reagan je svoj politički uspjeh na svjetskom planu polučio neizravno. Komunizam su srušili drugi programi, nacionalistički. »Desni« kolektivism, a ne novodesničarski program, pobijedio je »lijevi«. Kako bi, u daljnjoj perspektivi nakon sloma komunizma, nova desnica mogla pobijediti staru, merkantilistička oligarhija nacionalnu i socijalnu solidarnost, odnosno populizam onih koji su ugroženi programima privatizacije, nije jasno i predstavlja jednu od najvećih zagonetki suvremenog društva i, naravno, same teorije racionalnog izbora.

Što se pak tiče Olsona, netočno je i ono što danas tvrde teoretičari kolektivnih djelovanja nominalističke orijentacije, koji već stoje na rubu teorije racionalnog izbora. Oni Olsona smatraju međašem, pripisujući mu u zaslugu to što je prije njega (razdoblje »prije Olsona«) društvena znanost, u tradiciji »homo sociologicusa«, smatrala društvo racionalnom tvorevinom, a pokušaj pojedinca da se izdvoji iz grupe u smislu »neplatiše« – iracionalnim (usp. Oliver, 1993:272–3). To je površan dojam koji stvara samo na brzinu informirani čitatelj klasične i postklasične sociološke literature. Takav dojam nestaje već pri pomnijem čitanju djela jednog Spencera (Durkheim je potrošio gotovo polovinu svog kapitalnog djela o društvenoj podjeli rada pobijajući Spencerovo antikolektivističko poimanje industrijskog društva) ili Marxa (njegova aluzija na Aristotelovu definiciju čovjeka kao bića koje se tek u društvu osamljuje itd.).

U toj, naivnoj, verziji, gdje se antikolektivism izjednačuje s antisociologijom, teorija racionalnog izbora očigledno nije mogla opstati. Zato je s vremenom ispravljena, dopunjavana, a i predmetno se razgranala, budući da je trebala, sa stajališta modela racionalnog (ekonomskog) aktera, stupiti u proučavanje neekonomskih područja društvenog djelovanja, prije svega političkog djelovanja.

Pod kojim uvjetima politički forum djeluje kao privredno tržište? Na to pitanje odgovorio je Jon Elster (1986; 1991), kritičar ranije verzije spomenute teorije, ali i jedan od glavnih protagonista njezine neekonomske, ponajprije politološke elaboracije.

Elster kaže da se u političkoj situaciji ljudi ponašaju drukčije nego na tržištu. Zadatak politike, kao važnog oblika društvenog odlučivanja, nije samo ukloniti neučinkovitost, prevélike troškove nego i stvoriti uvjete **pravednosti** (Elster, 1986: 111). U politici, osim toga, djeluju mehanizmi uvjeravanja, solidarnosti, nadmetanja, kao i preglasavanja, većinskog odlučivanja, dakle jedno agonističko iskazivanje vrsnoće (*excellence*).

Sada postaje jasnije gdje ova teorija stoji, koje su njezine granice, do koje se mjere može dopunjavati neekonomskim postulatima a da ne prijeđe u neku drugu teoriju. Njoj nasuprotna teorija racionalnog djelovanja u zajednici jest Habermasova, koji ju je izradio na tragu kritike zapadnog racionalizma od strane Frankfurtske škole (Habermas, 1981). On smatra da se različite i inače nespojive, »nepoopćive« individualne preferencije, individualni interesi, mogu **transformirati** u »idealnoj govornoj situaciji« i pod uvjetima univerzalističke »diskurzivne etike«. Dakle, po toj interpretaciji, politika odgaja ljude, učeći ih i usavršavajući za život u zajednici. U »tvrdoj« verziji teorije racionalnog izbora politika je, kao i tržnica, mjesto gdje ljudi iskazuju svoje, jednom za svagda utvrđene, preferencije, a ne mjesto gdje oni te preferencije mijenjaju. Pa

ipak, nikada, ni u svojoj najfleksibilnijoj verziji, kakva je Elsterova, teorija racionalnog izbora neće pristati na takvu mogućnost, opominjući da je kolektivno djelovanje i odlučivanje uvijek rezultat izvjesnog, premda ne mehaničkog, agregiranja individualnih interesa, a ne njihova nadiindividualna sinteza (Elster, 1986:112–116). S tim se zaključkom doista valja složiti, budući da je takav, nejedinstveni ishod kolektivnog raspravljanja i odlučivanja – dakle ni ekonomski »Pareto optimum« ni moralno–politički konsenzus – najčešći, odnosno najrealniji, a vjerojatno i najpravedniji. Teško je i zamisliti model sinteze interesa koji bi zadovoljio sve sudionike ili bi mogao izbjeći ono od čega i Elster i Habermas podjednako zaziru, a to je paternalizam i diktatura. Dobar ishod kolektivnog odlučivanja jest da ljudi, koji su u raspravu ušli tvrdokornih, pa i štetnih stavova, izmijene svoja polazišta i, možda, prihvate druga, što je plod znalačkog uvjeravanja od strane drugih sugovornika i neistomišljenika. Ipak, to ne znači da postoji samo jedan ispravan stav i da rezultat rasprave i odlučivanja mora biti jedinstven. U tome, po našem sudu, svi kritičari (političkog) modernizma, shvaćenog kao težnja k novom monizmu/monoteizmu, pa bio ovaj i liberalistički, imaju pravo. Tijekom rasprave i odlučivanja mogu, diskurzivno, sazreti i različiti stavovi, bez potrebe da se dalje međusobno, pod svaku cijenu, približuju ili spajaju. »Racionalna« mogu biti i (najmanje) dva različita gledišta, oba »postkonvencionalna«, tj. nakon što su prošla raspravu i međusobna sučeljavanja s vlastitim argumentima. U svjetlu politike, taj problem poznat je kao »problem manjine« u većinskom odlučivanju. Većina ima (demokratsko) pravo na nametanje svoje volje, ali i manjinu valja zaštititi i njezinu volju uvažavati.

Ne ulazeći u daljnju raspravu o granici između teorije racionalnosti nove desnice i teorije racionalnosti nove ljevice, ipak se mogu nazrijeti plodovi pristupa teorije racionalnog izbora sa stajališta (matične) sociologije. Ta je teorija nepopravljivo nominalistička, a njezin »metodološki individualizam« – na kojem neprestano inzistira i smatra se, skupa s Karlom Popperom, jedinim pravim nastavljačem tog metodološkog načela u društvenoj znanosti (vidi npr. Nicholson, 1992:31) – valja shvatiti samo u tom smislu.

Na takvoj platformi izrasla je takozvana »nova sociologija« i »nova teorija društva« Jamesa Colemana (Coleman, 1990), autora koji je prethodno reputaciju stekao kao matematički sociolog (Coleman, 1964) i sociolog politike (Coleman, 1974), privržen formalnoj teoriji društva.

Coleman je teoriju racionalnog izbora pokušao sociologizirati, premda je prethodno samu sociologiju, kao jednu neekonomijsku znanost o društvu, ispraznio od njezina karakterističnog teorijskog sadržaja. On je učenik Mertona, kojeg, međutim, sada napušta. Coleman, u skladu s nominalističkom redukcijom načela metodološkog individualizma, govori o dvama pravilima u društvenoj znanosti. Jedno pravilo vrijedi za mikrorazinu društva, gdje se »posljedice individualnog djelovanja prenose na druge individue«; na makrorazini vrijedi pravilo »koje proizlazi iz kombinacije individualnih djelovanja« (Coleman, 1990:19). Ono što odatle Coleman naširoko, na gotovo tisuću stranica, razlaže, izgleda – uz dvije iznimke ili »skretanja« koja ćemo poslije razmotriti – kao sociološki prijevod američkih udžbenika ekonomije. Samo polazište o dvama pravilima ili razinama odgovara standardnom razlikovanju mikro–i makroekonomske analize. Iskorak iz funkcionalizma tu je očigledan. Dok se po funkcionalističkoj interpretaciji individue prilagođavaju društvu, vanjskim uvjetima – one igraju »uloge« na osnovi »scenarija«, tj. vrijednosno–normativnih obrazaca,

društveno utvrđenih očekivanja — ovdje se svaki normativni poredak prelama kroz prizmu individualnog proračunavanja u smislu koristi i štete.

Taj »svrhoviti akter« nije, po Colemanu, više Weberov idealan tip, nego društvenopovijesna činjenica. To je središnja (antropološka) figura novog modernog društva organiziranog kao »korporativni sustav aktera«. Zapadno je društvo danas svijet korporacija; one se ponašaju u načelu isto kao individualni svrhoviti akter, budući da teže ostvariti maksimalnu korist. To je dalekosežan rezultat utilitarne motivacije, materijalnog interesa, koji je podigao zapadnu privredu i društvo, a opisan je još u djelima Helvetiusa i Macchiavellija, a danas najtemeljitiše u djelu politologa Hirschmanna (Coleman, 1990:28). Takvim lukom od predsociološke tradicije društvene misli do politologije, kojim ocrta goli interes kao pokretačku snagu društva i kao, disciplinarno, nesociološki predmet, Coleman je iskazao jednu od karakterističnih težnji postmoderne misli: desubjektivizaciju i dekonstrukciju. Njegova definicija elemenata društva, kojeg označuje kao sustav međuzavisnosti, to najbolje pokazuje: »Elementi su akteri i stvari nad kojima oni imaju kontrolu i za koje imaju neki interes. Te stvari nazivat ću resursima ili događajima, ovisno o njihovu karakteru« (Coleman, 1990:28). Ta vrsta apstrakcije bliža je ekonomiji nego sociologiji.

Obilazeći tradicionalni opis okosnice strukture društva — koju marksizam vidi u osnovnim društvenim klasama a funkcionalizam u vrijednosno–normativnim žarištima kulture i društvenih ustanova — pojmovni prostor društva biva vakuumiran i ima sličnosti s predodžbom koju o društvu ima dijete ili narcisoidna ličnost. Akter se u osnovi brine samo za vlastiti probitak, dok je viđenje drugoga suženo. »Drugi« je ili partner ili konkurent ili nije relevantan. Coleman je, doduše, analitički mnogo puta preoblikovao takvu dihotomiju, izbjegavajući logičan zaključak da je sebičan interes po svojoj prirodi antagonističan. On naglašava da se onaj koji je svrhovitom akteru »relevantni drugi« ne može, praktično, tako jasno odrediti (Coleman, 1990:58). Takve i druge poteškoće u konkretnijem ocrtavanju ljudi, tj. fizionomije desubjektiviranog aktera, tipičan su problem na putu empirijske izgradnje samog teorijskog modela. Jer sociologija, kao empirijska znanost, teško podnosi apstraktan pojam društvenog ponašanja, lišenog vrijednosne orijentacije, one ljudske boje koja se može zapaziti samo na konkretnim individuama. Ova teorija uglavnom barata izmišljenim primjerima imena, aktera i situacija kako bi ilustrirala logiku općih pravila, modela interakcije.

Coleman je, ipak, svjestan o kakvoj se redukciji radi, da ona stvara nepremostivu teškoću (koju je samo Weberov um mogao onako vješto izbjeći izgovorom pod imenom »idealnih tipova«). Stoga Coleman čini dva interpretativna zaokreta i njima dokazuje kako odsudno ostaje sociologom. Prvi zaokret, pomalo začudno, podsjeća na Habermasovu interpretaciju »dualnosti« modernog društva. On upozorava, naime, da moderno društvo inkorporiranjem načela maksimalne koristi proizvodi zabrinjavajuće posljedice. Takav sustav iscrpljuje »društveni kapital« čovječanstva, a to je »emocionalna pažnja«, trajna briga za ljude, koja svoj izvor ima u trajnosti obitelji i dugoročnim interesima za podizanjem djece. Ne postoji korporativna ili umjetna zamjena za ljudsku toplinu. Nedostatak prirodno ljudskog najopasnija je posljedica nove društvene strukture, što autor najviše vidi u djece i omladine koja odrastaju uz televiziju i s roditeljima uglavnom odsutnim od kuće (Coleman, 1990:600–609). Međutim, Coleman nije radikalni kritičar kapitalizma, već je bliži poziciji neokonzervativnog filantropa. On ukazuje na otvoreni ali nerješiv problem otuđenja u modernom društvu. Osnovni interesni sukob između korporacije i obitelji ne može se riješiti instrumenti-

ma socijalne politike. S druge strane, drži da moderni razvoj u smjeru korporativnog aktera nema alternative.

Na trenutak se čini i to da Coleman neizravno, jezikom ekonomističke analize društvenih odnosa, opisuje matricu jednog neototalitarnog društva, doduše ne u varijanti Orwellove 1984, nego Huxleyeva **Vrlog novog svijeta** – onako kako je Karl Polanyi vidio ideal društva prilagođenog gospodarskom stroju (Polanyi, 1975:551).⁵

No, taj aspekt Colemanove parakritičke interpretacije modernog društva možda i nije toliko važan. Ono što je najvažnije jest da je nakon golemog rada na prevođenju teorije racionalnog izbora u sociološke kategorije društvenog djelovanja, tu teoriju na koncu možda i napustio. Pri kraju svog djela on priznaje nekoliko stvari (usp. Coleman, 1990:948–9):

Prvo, pristup koji polazi od individue i grupe kao svrhovitih aktera koji su zainteresirani da maksimiraju svoju korist, ne samo da nije dovoljan – **nije ni izdaleka dovoljan!**

Drugo, kognitivna psihologija ukazuje na slabost volje, na predrasude, obrate u preferencijama, nepostojanje nezavisnog kriterija ili stava u odnosu na irelevantne puteve ponašanja itd., kao najčešće karakteristike individualnog djelovanja.

Treće, Coleman razlikuje »subjektivne« i »objektivne interese« korporativnih aktera (što već podsjeća na hegelijansko–marksističku interpretaciju klasne svijesti).

Najzad, on govori o dvjema vrstama internaliziranja u društvu: jedna – prenošenjem prava kontrole s jedne osobe na drugu osobu, što uključuje i **prisilu**, a druga – preuzimanjem uvjerenja o tome da je određeno djelovanje pravo ili lažno, što je rezultat dugotrajne **socijalizacije** aktera.

Coleman zaključuje da djelovanja aktera (pojedince, grupe, organizacije itd.) čak ne proizlaze iz interesa, nego iz internog sustava prisile i socijalizacije!

To je pomalo spektakularan povratak u sociologiju, iako manje trijumfalan a više rezignirajući. Kao da tek sada, skupa s Colemanom, naziremo obrise **realnog** društva, onog opisa koji nam je u nasljeđe ostavila klasična i moderna sociologija, u ovom slučaju sociologija funkcionalizma. Realno društvo omeđeno je nejednakim pristupom resursima moći i odlučivanja, određenim vrijednostima kao i kontingentnim i iracionalnim, nepredvidljivim ponašanjima.

Sada se čini kao da je sociolog u teoriji racionalnog izbora bio pod hipnozom i da se iz nje budi, ugledavši, poput Dorothy pri kraju **Čarobnjaka iz Oza**, stara i dobro poznata lica i okolinu. Nakon što je redukcionistička parabola završila svoju putanju, nestaje zbunjenost, ali ne nestaje osjećaj zabrinutosti zbog neobavljena posla. Epizoda s teorijom racionalnog izbora u sociologiji bila je itekako korisna. Zapravo, ništa se značajnije na teorijskom planu u međuvremenu nije ni događalo. Teorija racionalnog izbora barem je pokušala ono što se nitko poslije Horkheimerova glasovita suda o »pomračenju uma« (Horkheimer, 1988) nije usudio, a to je da rehabilitira načelo racionalnosti. Horkheimer je nakon napornog druženja s hegelovsko–marksističkom dijalektikom, analogno Colemanovom druženju s teorijom racionalnog izbora, rezig-

5 Nedavno smo na satelitskoj televiziji, na kanalu jedne njemačke televizijske postaje, gledali reportažu o tome kako se lijek–droga »Prosac« uvelike primjenjuje u medicinskom liječenju depresije, te najraširenije »psihicke prehlade« u visokomodernim društvima, i to u SAD–u, Njemačkoj i drugim zemljama. Pacijenti i liječnici izražavaju veliko zadovoljstvo njezinim učincima.

nirano ustvrdio da instrumentalizaciji racionalnosti nema kraja, da ne zna gdje u ovoj tami doista svijetli um. Sada, također, još bolje razumijemo i razloge Weberova pesimizma. Naš »zbunjujući sugovornik« možda nije ni napravio lošu stvar. On nas je načas odvuкао od jedne nezahvalne kauzalne teorije, od sumornog promišljanja »umstvenosti« cjelokupne zbilje, nastojeći nas praktički uvjeriti u razložnost napuštanja starog etatizma i njegovih sintetičkih iluzija u korist neoliberalizma i njegova smisla za trgovinu i zaradu, takvog jednog razumijevanja racionalnosti. Ubrzo se pokazalo da potonje proturjeći mogućnosti društvene sinteze baš kao i staro načelo ukidanja individualnog koristoljublja u korist kolektiva, društva ili države. I gdje smo sada? Jesmo li se pomaknuli od one točke na kojoj smo susreli »zbunjujućeg sugovornika«?

NARCISIZAM I NOVI STARI AUTORITET

Ukupno gledano, jedan smjer sociološke postmoderne izlaže suvremeno stanje i kao uvjet i kao doseg teoretiziranja: pluralne i anarhoidne matrice društava–kultura jesu i uzroci i posljedice Razlike kao reflektivnog načela. To je Cogito zauzdan u svom miljeu. Misao ne uklanja krupna proturječja naše epohe, nego ih pragmatizira i relativizira. Time je označen kraj opće i unitarne teorije društva, kao i znanstvenog programa sociologije.

Drugi smjer polazi od suprotnog polazišta. Ono je, štoviše, tvrdo, pa i staromodno pozitivističko. Nošeno je uvjerenjem u mogućnost izgradnje opće i unitarne teorije društva, zasnovane na pretpostavci neoklasične ekonomije o maksimaliziranju individualne koristi te na uvjerenju da je empirijski moguće potvrditi tu pretpostavku ne samo na područjima ekonomskog djelovanja nego i u neekonomskim područjima. Posljedice za znanstveni program sociologije slične su kao i u prvom slučaju.

Oba smjera postmoderne misli o društvu ilustriraju sklonosti prisposobljene Cennettijevom »zbunjujućem sugovorniku«. S jedne strane, on izražava samosvojnu težnju za izdvajanjem iz konteksta utvrđenih, uniformirajućih i repetitivnih zahtjeva koje otjelovljuje moderna svojim paradigmama i normalnim procedurama. Njegov govor je izraz potrebe za novim, ali i izraz nesigurnosti, nedoraslosti i velike težine izazova. Možemo mu tako uputiti pitanja, na koja, doduše, ni sami ne možemo odgovoriti. Na primjer, je li suvremeni postsocijalizam/postkomunizam uistinu novo društvo ili jedno konfuzno stanje koje može krenuti k nekom od brojnih povijesnih, odnosno evolucijskih »čorsokaka«? Zatim, postoji li nešto kao »postkapitalizam« (kako ga je olako najavio Daniel Bell /1973/)? Uopće, rađa li se, i gdje, »novo društvo«? Nije li »novi (svjetski) poredak«, poput, primjerice, »tvrđave Europe«, izraz koji još uvijek vonja po njegovim tvorcima iz nedavne prošlosti, fašistima i nacistima?

S druge strane, »zbunjujući sugovornik« restaurira vlastiti superego, načelo autoriteta i centralizacije znanja i djelovanja u duhu »racionalnog aktera«, ujedno i neomerkantilističku dogmu. Jer izgleda da je sve što ne služi ostvarenju interesa sebičnog pojedinca neracionalno i štetno.

Obje situacije komplementarno se uklapaju u karakterološki opis Christophera Lascha kojim opisuje »patološki narcisizam« u krilu nove ljevice i nove desnice (Lasch, 1979). Djeca nove ljevice napadala su poredak u ime potpunog oslobođanja od autoriteta, kako roditeljskog tako i društvenog, od fakultetskog dekanata i profesora do

generala i političkih lidera. Djeca nove desnice, poduzetni »japiji« – mnogi od potonjih nastali su od prvih – protiv su države koja zadire u privatne interese kao neprijepornost. Lasch upozorava kako u oba slučaja ego proživljava velike kušnje i oscilacije, osobito u slučajevima neuspjeha. Upravo tada se odbačeni autoritet vraća kao bumerang. »Propust roditelja da posluže kao model za samoobuzdavanje djeteta ili njegovo obuzdavanje ne znači da dijete raste bez superega. Naprotiv, to ohrabruje razvoj jednog oporog i kažnjavalačkog superega zasnovanog uveliko na arhaičkoj slici roditelja, stopljenoj s grandioznom slikom o sebi... Društvene promjene koje su otežale mogućnost djeci da internaliziraju roditeljski autoritet nisu ukinule superego nego su pojačale njegov savez s Tanatosom« (Lasch, 1979:305–6).

Taj psihoanalitički opis situacije samo jezično odstupa od Colemanova opisa »korporativnog aktera« koji je izgubio »dušu«. Jer, Coleman jasno upozorava na kolebljivost nove individue sučeljene s kolosalnošću korporativnog svijeta koji mu usađuje svoje interese kao tobože njegove vlastite. On također ukazuje na permanentnu opasnost koja proizlazi iz činjenice da mi prepuštamo ili ustupamo svoja temeljna prava vođama, vlastodršcima, specijalistima, uopće predstavnicima kolektiva i društva – čije krajnje interese ne poznajemo, a katkad niti ne razumijemo o čemu govore. Kao da je (novi) autoritarizam nadomak. A kao što opominje Lasch, predradnje u sustavu moderne ličnosti u tom su smjeru već obavljene. Možemo odbaciti roditelje i državu, ali ćemo morati prihvatiti nova korporativna božanstva. Naravno, i obratno. Takav ishod proizlazi iz narcisizma razlike i sebičnog interesa.

PROBLEM »NOVE TEORIJE DRUŠTVA«

Oba žarišta postmoderne teorije društva izviru iz konteksta suvremenog zapadnog društva, ponajviše američkog. Izvan toga opstoji i raste golemo društvo »drugog« i »trećeg« svijeta kojeg potresaju drugi problemi i promjene koje postmoderna teorija malo ili uopće ne dotiče. Ona nam ne pomaže da shvatimo ili predvidimo kako se može ili može li se uopće prevaliti udaljenost od jednog do drugog pola, od Ruande ili Bosne i Hercegovine do Kalifornije ili Skandinavije. To nije samo praktički neostvarivo nego i teorijski teško obrazloživo pitanje. Jer kada bismo svugdje imali uvjete za rad i život kao američka srednja ili radnička klasa, onda bismo živjeli u najružičastijem socijalizmu, a ne više u kapitalizmu, budući da bi se profit trošio na uzdržavanje svih i ne bi se škrtarilo s društvenim davanjima. »Kada rad bude posvuda slobodan, imat ćemo socijalizam« (Wallerstein, 1986:87). Međutim, ovo očito nije razdoblje takvog »postkapitalizma«. Takva promjena ponajmanje karakterizira »realni« postsocijalizam, jer on kao da se vraća u ekonomsko 19. stoljeće, a politički ponegdje i u ranija razdoblja.

Također je izvjesno, kao što i Coleman pokazuje, da se moderne korporacije često ponašaju po logici *free ridera*, društveno neodgovorno, zbog neplaćanja ili »uščarenja« poreznih davanja, ekološkog štetočinstva, korumpiranja nacionalnih ili lokalnih državnih uprava – pa ih ili države prisiljavaju na odgovorno ili zakonsko ponašanje ili se o njihovim zakulisnim igrama brinu posebne interesne grupe građana. Coleman pak smatra da je zadatak teorije društva izraditi normativni model korporativnog aktera, u smislu pronalaženja odnosa između korporacije i ljudi kao prirodnih aktera, koji bi bio najbolji za obje strane i njihove interese (Coleman, 1990:577–8). Ne zanemarujući važnost normativne teorije – budući da znanje, ako je valjano i istinito, doista mora pružiti smjernice za ispravnu akciju – ipak nedostaje odgovor na sociološki

osnovnije pitanje, bez kojega niti ne možemo dalje u primjenu. Zbog čega (mnoge) korporacije izbjegavaju društvenu odgovornost?⁶ Ne odvodi li to pitanje natrag u notornu »klasnu problematiku« kapitalizma? Ne boji li se »zbunjujući sugovornik« mogućnosti takve relegitimacije svog teorijskog jezika?

Takva dilema pogađa svakog tko se upušta u izgradnju nove teorije društva. Sve dok nemamo »postkapitalizma«, teško ćemo u makrosociologiji, pored funkcionalizma i marksizma, izboriti mjesto za »treću« teoriju društva.⁷ Dapače, Coleman je na više od stotinjak stranica opisivao »novu strukturu društva«, zasnovanu na korporativnom, a ne više na prirodnom, spontanom djelovanju, označivši je kao umjetnu i samoreferencijalnu. Ali, fenomen koji opisuje oblik je samoreprodukcije sustava (u funkcionalističkom smislu) ili kapitala (u marksističkom smislu), dakle jedan automatizam, ovdje odjeven u kategorije neoklasične ekonomije. Radi se o razmjerno novim terminima sastavljenim kombiniranjem pojmovnog instrumentarija teorije racionalnog izbora i teorije akcije u sociologiji. Pojam individue kompiliran je iz Smithove i Weberove ostavštine. Takav stil tvorba je »jezičnih igara« koje oblijeću oko jednog monističkog kolosa, parmenidovskog bitka kojeg možemo nazvati kapitalizmom, industrijskim, programiranim društvom ili, po uzoru na povjesničare, »dugim trajanjem«. To je tipičan stil postmodernizma. On izražava sudar između nemirne društvene misli sklone novim oblicima i sporo mijenjajuće ili nemijenjajuće društvene stvarnosti moderne epohe. Stoga takve postmoderne interpretacije ne možemo ocijeniti kao pogrešne ili uzaludne. One opravdano pokušavaju osmisliti ono što se možda ni ne može osmisliti. Isto tako, njihov neuspjeh ne može se smatrati uspjehom starih teorija, funkcionalizma i marksizma. Ovdje »poraz mišljenja« nikome ne koristi niti ne donosi odlučujuću prednost. Možda valja i odustati od pokušaja da se pod svaku cijenu univerzalno uopćava, empiricistički drobi ili kulturalistički relativizira spoznaja o suvremenom društvu. Bolje je strpljivo sastavljati pokidanu viziju društva do razine koja omogućuje kakav-takav dijalog među različitim orijentacijama. Iz takvog stila može poteći artikulirana sinteza, prihvatljivija i od modernog *regnuma* i od postmodernog *interregnuma*. Prvi paternalistički ometa pojavljivanje novih odgovora na stara pitanja. Drugi relativizacijom narušava znanstveni program sociologije ili redukcijom restaurira predsociološku tradiciju društvene misli. Eventualni treći makrosociološki oblik teorije društva, pretpostavljamo, bit će moguć kao anticipacija ili pak refleksija novih društvenih struktura. Nove društvene strukture razumijemo kao način lokalnog ili globalnog povezivanja među društvenim akterima mimo logike profitnog interesa ili političke moći. Zasad, naravno, to je samo jedna idealtipska prazna kuća.

6 Taj problem pokušali smo jednom objasniti kao posljedicu rasta i strukturiranja velikih organizacija koje će zamijeniti (prirodno) društvo (Katunarić, 1971). Tekst smo iznijeli na jednom savjetovanju studenata sociologije, a jedan diskutant, inače naš profesor, ocijenio ga je, opravdano, kao »orvelijanski«.

7 »Nova teorija strukture je u biti teorija nove strukture« (Katunarić, 1986:52). Čitateljima se ispričavamo zbog čestog navođenja vlastitih tekstova. Naprosto, radi se o autorovoj potrebi da barem donekle smisleno zaokruži neke točke vlastitog bavljenja teorijom društva u razdoblju od 25 godina. U tom vremenu štošta se promijenilo kod nas i u svijetu, ali ipak se čini da se neke bitne stvari nisu promijenile. U ovom radu ta nepromjenjivost odnosi se na glavne komponente društvene strukture i, dakako, društvene moći. Ni glavne okosnice društvene stratifikacije niti poredak društvenih elita u zapadnoj, istočnoj i južnoj hemisferi ne sugeriraju da je, u tom pogledu, došlo do bitnih promjena. »Post-sistemi«, »babilonski« i »korporativno-svrhoviti«, još su uvijek parabolični oblici »starih« sistema, tj. kapitalističkih i politokratskih.

LITERATURA:

- Althuser, L. (1971). **Za Marxa**. Beograd: Nolit.
- Anderson, B. (1990). **Nacija – zamišljena zajednica**. Zagreb: Školska knjiga.
- Bell, D. (1971). **The Coming of Postindustrial Society**. New York: Free Press.
- Blau, P. M. (1976). **Inequality and Heterogeneity**. New York: The Free Press.
- Boudon, R. (1993). *European Sociology: The Identity Lost?*. U: B. Nedelmann, P. Sztompka (Eds.), **Sociology in Europe**. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Canetti, E. (1987). **Prisluškivač**. Beograd: Rad.
- Coleman, J. S. (1964). **Introduction to Mathematical Sociology**. New York: Free Press.
- Coleman, J. S. (1974). **Power and the Structure of Society**. New York: Norton.
- Coleman, J. S. (1990). **Foundations of Social Theory**. Cambridge: The Belknap Press.
- Collins, R. (1981). The Microfoundations of Macrosociology. **American Journal of Sociology**, Vol. 86, 984–1014.
- Dolan, E. G. (1980). **Basic Economics**. Hinsdale: The Dryden Press.
- Durkheim, E. (1982). **Elementarni oblici religijskog života**. Beograd: Prosveta.
- Elster, J. (1986). The market and the forum: three varieties of political theory. U: J. Elster and A. Hylland (Eds.), **Foundations of Social Choice Theory**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J. (1991). Rationality and social norms. **Archives – European Journal of Sociology**. Vol. 32, 109–29.
- Galtung, J. (1989). Theory formation in social science: a plea for pluralism. U: E. Øyen (Ed.), **Comparative Methodology**. London: Sage.
- Habermas, J. (1981). **Theorie des kommunikativen Handelns**. Bd. 2. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Haralambos, M. (1989). **Uvod u sociologiju**. Zagreb: Globus.
- Horkheimer, M. (1988). **Kritika instrumentalnog uma**. Zagreb: Globus.
- Katunarić, V. (1971). Što je i gdje je društvena odgovornost?. **Naše teme**, Vol. 15, 908–18.
- Katunarić, V. (1986). **Ženski eros i civilizacija smrti**. Zagreb: Naprijed.
- Katunarić, V. (1988). **Dioba društva**. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Kelner, D. (1988). Postmodernism as Social Theory. **Theory, Culture & Society**, Vol. 5, 239–69.
- Luhmann, N. (1985). **Soziale Systeme**. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Lyman, S. M. (1994). Territoriality as a Global Concept. **Revija za sociologiju**, Vol. 25, 139–50.
- Lyotard, F. (1988). **Postmoderno stanje**. Novi Sad: Bratstvo–Jedinstvo.
- Merton, R. K. (1967). **Social Theory and Social Structure**. New York: Free Press.
- Mouzelis, N. (1993). The poverty of sociological theory. **Sociology**. Vol. 27, 675–95.
- Nicholson, M. (1992). **Rationality and the Analysis of International Conflict**. New York: Cambridge University Press.

- Olson, M. (1965). **The Logic of Collective Action**. Cambridge: Harvard University Press.
- Polanyi, K. (1975). Naš zastarjeli tržišni mentalitet. U: P. A. Samuelson (ur.) **Ekonomska čitanka**. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Poulantzas, N. (1981). **Država, vlast, socializam**. Zagreb: Globus.
- Rex, J. (1986). The role of class analysis in the study of race relations. U: J. Rex and D. Mason (Eds.), **Theories of Race and Ethnic Relations**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smelser, N. J. (1994). Sociological Theories. **International Social Science Journal**, Vol. 139, 1-14.
- Smith, A. (1982). **The Wealth of Nations**. Harmondsworth: Penguin.
- Wallerstein, I. (1986). **Suvremeni svjetski sistem**. Zagreb: CKD.
- Weber, M. (1976). **Privreda i društvo**. Beograd: Kultura.

"EMBARRASSING COLLOCUTOR": POSTMODERN SOCIETY THEORIES

Vjeran Katunarić
Faculty of Philosophy, Zagreb

Summary

Postmodern theories in sociology have thrown out a (Marxist) concept of social classes and a (functionalist) notion of social systems—structure, and in exchange they took over notions of actors, collectivity and culture from certain nonsociological or presociological theories. Postmodernism in sociology has been developing in two directions. In the direction of cultural relativism that a principal of difference holds from the standpoint of pragmatism, deconstructionism and nonhistorism, which the author describes as "Babylonian situation without Descartes". The second direction bears a theory of rational choice that, opposite to the first one, aspires to the development of unitary theory, introducing elements of presociological (utilitarianism) and nonsociological views (neoclassical economic model of social actors). The author critically analyzes their contributions concerning sustainability of "scientific programme of sociology" (Boudon; Mouzelis). He especially discusses about deficiencies and advantages of a theory of rational choice in the interpretation of James Coleman, whose notion of "corporate actor" is more normative and legislative than sociological. The author brings a conclusion that both theoretical orientations do not describe any "post-society", as it has been announced by Daniel Bell, but transfer into sociology language alliterations typical of a discourse of interculturalism and neoliberalism. In sociology a postmodern attempt is more "an embarrassing" linguistic play (Canetti), than a (new) theory of a (new) society structure.

Key words: sociology of postmodern theory, sociology — a scientific programme, theory of rational choice, relativism

"VERWIRRTER GESPRÄCHSPARTNER" : POSTMODERNE THEORIEN DER GESELLSCHAFT

Vjeran Katunarić
Philosophische Fakultät, Zagreb

Zusammenfassung

Die postmodernen Theorien in Soziologie warfen (marxistisches) Konzept der Gesellschaftsklassen und (funktionalistischer) Begriff von Gesellschaftsstruktur — System ab, und sie übernahmen die Begriffe von den Täter, dem Kollektivismus und der Kultur von einigen unsoziologischen oder vorsoziologischen Theorien. Der Postmodernismus in Soziologie wird in zwei Richtungen entwickelt: in der Richtung des Kulturrelativismus, der ein Grundsatz des Unterschieds vom Standpunkt des Pragmatismus, des Dekonstruktionalismus und des Ahistorismus vertritt, was vom Autor wie eine "babylonische Situation ohne Descartes" beschrieben wurde; die andere Richtung trägt eine Theorie der rationellen Wahl die entgegen der ersten Theorie nach einer Ausbildung der unitaristischen Theorie strebt, und damit wurden die Elemente des vorsoziologischen (Utilitarismus) und unsoziologischen Denkens (Neoklassisches ökonomisches Modell des gesellschaftlichen Täter) eingetragen. Autor betrachtet kritisch ihre Beiträge mit der Rücksicht aufs Aufrechterhalten von dem "wissenschaftlichen Soziologieprogramm" (Boudon; Mouzelis). Besonders werden die Vorteile und Nachteile von der Theorie der rationellen Wahl in der Interpretation von James Coleman verhandelt, und der Begriff des "korporativen Täter" hat in dieser Theorie mehr normativrechtliche als soziologische Merkmale. Der Autor darlegt einen Schluss dass die beiden theoretischen Richtungen keine "Post-Gesellschaft" beschreiben wie das von Daniel Bell angekündigt wurde, aber sie übertragen in Soziologie die sprachlichen Aliterationen die charakteristisch für ein Diskurs des Interkulturalismus und Neoliberalismus sind. Und in der Soziologie stellt der postmoderne Versuch ein "verwirrendes" Sprachspiel als eine (neue) Theorie der (neuen) gesellschaftlichen Struktur.

Grundausrücke: Soziologie der postmodernen Theorie, Soziologie — ein wissenschaftliches Programm, Theorie der rationellen Wahl, Relativismus